

СІМ'Ї «ГРУПИ РИЗИКУ» - ОБ'ЄКТ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА В СІМ'ЯХ ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

В статті розглянуто особливості функціонування, життєдіяльності та структури сім'ї; проаналізовано труднощі та кризи, що призводять до деформування міжособистісних стосунків в родині; виокремлено сім'ї «групи ризику» щодо здійснення насильства та жорстокого поводження з дітьми, які потребують підвищеної уваги з боку правоохоронних органів та соціальних служб.

В статье рассмотрены особенности функционирования, жизнедеятельности и структуры семьи; проанализированы трудности и кризисы, которые приводят к деформированию межличностных отношений; выделены семьи «группы риска» по осуществлению насилия и жестокого обращения с детьми, требующими повышенного внимания со стороны правоохранительных органов и социальных служб.

The author scrutinizes the peculiarities of functioning, life activity and structure of family; the difficulties and crises, which lead to deformation of interpersonal relationships were analyzed; families that are in a group of risk by the implementation of violence and abuse of children, which require an increased attention from law enforcement and social services.

Загальновідомо, що саме в сім'ї закладаються основи життєдіяльності людини, її світогляду, формуються цінності та установки. Від структури, функціонування, динаміки, сімейного сценарію залежить становлення та розвиток людини як особистості. В усі часи сім'я була достатньо консервативною малою групою, яка поспішно не реагувала на різноманітні впливи навколишнього середовища. Тільки після цілісного осмислення та аналізу в ній приймалися рішення, які відповідали родинним інтересам.

Сім'я – це місце та умова безперервної реалізації власного досвіду, знань, без яких неможлива наступність поколінь та як наслідок розвиток, існування будь-якої держави. Тому великого значення набувають питання, що пов'язані з особливістю та характером розвитку горизонтальних та вертикальних сімейних відносин. На жаль, насильницькі стосунки завдають серйозної психологічної, фізичної шкоди не тільки всім членам родини але й негативно відзначаються на розвитку суспільства в цілому. Сучасне цивілізоване суспільство категорично забороняє та заперечує припустимість застосування різних форм насильства в сім'ях та жорстокого поводження з дітьми. Тому прагнення України до формування соціально правової держави не може обійти увагою таке питання як забезпечення юридичних та психологічних механізмів попередження насильства в сім'ях та захист дітей від жорстокого поводження.

Протягом всього життєвого циклу родина постійно зіп'яється із труднощами, складними життєвими ситуаціями, які об'єктивно

порушують життєдіяльність всіх членів сім'ї. Крім того, такі ситуації можуть суб'єктивно сприйматися окремим членом родини як складні і тому виникають проблеми із самостійним подоланням цих труднощів. Виникнення цих ситуацій може бути як наслідком впливу соціальних процесів, так і результатом порушення внутрішньосімейних зв'язків, структури, розподілу ролей, функцій, динаміки сім'ї тощо [6].

До першої групи причин (негативний вплив соціальних процесів), що сприяють потраплянню сім'ї в складні сімейні обставини можна віднести такі фактори:

1. Глобальні: війни, тероризм, екологічні катастрофи, природні стихійні лиха (землетруси, повені), техногенні катастрофи (пожежі, аварії, вибухи та ін.).

2. Макросоціальні: національні та етнічні протиріччя, економічні кризи, культурні протистояння, міграція та відрив від рідного оточення.

3. Мікросоціальні: конфліктні стосунки із сусідами, виробничими установами та закладами освіти, армією, правовими інститутами.

До другої групи (негативний вплив порушення внутрішньосімейних зв'язків, структури, розподілу ролей, функцій, динаміки сім'ї тобто так звані горизонтальні та вертикальні стресори) відносяться такі:

1. Труднощі, що виникають при переході сім'ї з одної стадії життєвого циклу на інший (укладання шлюбу, утворення нової сімейної пари, налагодження стосунків із новими родичами, народження дитини, відокремлення дітей та інш.).

2. Труднощі, що виникають при вирішенні одночасно декількох проблем на конкретній стадії життєвого циклу сім'ї (одночасне ведення домашнього господарства, виховання дитини, завершення навчання, вирішення проблем житла та інш.)

3. Труднощі, що пов'язані з несприятливими варіантами життєвого циклу (відсутність в родині одного із членів, народження позашлюбної дитини, наявність хворого члена родини).

Чисельні труднощі, що виникають перед сім'єю і загрожують її життєдіяльності, по силі та тривалості свого впливу поділяються на гострі і хронічні. Прикладом перших може слугувати смерть одного з членів сім'ї, звістка про подружню зраду, раптові зміни в долі, матеріальному чи соціальному статусі (арешт одного з членів сім'ї, втрата роботи), несподіване і важке захворювання. Хронічні труднощі: надмірне фізичне і психічне навантаження у побуті та на виробництві, складнощі при вирішенні житлової проблеми, тривалий та стійкий конфлікт між членами сім'ї, неможливість мати дитину та таке ін.

Вплив складних життєвих ситуацій на сім'ю зачіпає різні сфери її життєдіяльності і призводить до порушення майже всіх її функцій. Ці порушення неминуче впливають на благополуччя членів сім'ї, не дозволяють їм задовольняти свої потреби, викликають стан внутрішнього напруження і дискомфорту, слугують джерелом соматичних, нервово-психічних і поведінкових розладів, гальмують розвиток особистості. Значимість ситуації для сім'ї в цілому і для кожного її члена, перш за все, залежить від того, наскільки глибоко зачіпають несприятливі наслідки горизонтальні та вертикальні сімейно-структурні компоненти та відносини. Наприклад, бездітність для жінки, яка вийшла заміж тільки заради того, щоб у шлюбі народити дитину, а потім виявила, що її чоловік не може мати дітей, призводить до більш катастрофічних результатів, ніж для жінки, яка вийшла заміж по любові. Так само, втрата чоловіка-годувальника для жінки з маленькими дітьми більш трагічна, ніж для жінки з уже дорослими та самостійними дітьми.

Сім'ї обирають різні шляхи протистояння життєвим труднощам. Для одних, наслідком несприятливих впливів буде згуртування сім'ї для подолання кризи та збереження родинних зв'язків. Інші, на жаль, обирають протилежний шлях – шлях збільшення порушень в сім'ї через зниження рівню задоволеності сімейним життям, підвищення конфліктності, хвороби, розлучення тощо. У сім'ях цієї групи, досить часто сімейні відносини набувають

насиленницької форми. Звичайно, така сім'я не виконує своїх функцій та не відіграє необхідної ролі у процесі соціалізації дітей, що у таких сім'ях виховуються, а отже, є або може стати джерелом насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною. Такі сім'ї потребують надзвичайної уваги з боку суспільства, а саме соціальних працівників та правоохоронних органів, на етапі попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми.

За законодавством, насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дітьми вказує на те, що сім'я належить до категорії таких, які опинились у складних життєвих обставинах. Але також не варто забувати про те, що насильство та жорстоке поводження можуть бути і наслідком інших складних життєвих обставин, у яких опинилася сім'я (безробіття, алкогольна або наркотична залежність когось з членів сім'ї тощо). Отже, залежно від того, чи є насильство причиною, що обумовлює складні життєві обставини, чи їхнім наслідком, буде визначатися зміст роботи соціальних працівників та дільничних інспекторів міліції у напрямку подолання цієї проблеми.

За визначенням Закону України «Про соціальні послуги» *складні життєві обставини* – це обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, брак житла чи роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки у сім'ї, малозабезпеченість, психологічний або психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

До *складних життєвих обставин* належить також: погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння, втрата роботи, все, що викликає у людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем, все, що веде до наростання напруги в сім'ї, негативно позначається на вихованні дітей. Отже, складними життєвими обставинами можна назвати такі несприятливі для людини події, коли їй особливо важко, і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, в тому числі з боку держави, суспільства, громади, найближчого оточення, щоб впоратися з цими обставинами і відновити свою нормальну життєдіяльність. Логічно, що такими будуть вважатися втрата здатності до обслуговування, інвалідність (значна втрата здоров'я як фізичного, так і психічного), втрата близької

Питання психології

людини, порушення звичного, нормального способу життя, дитяча бездоглядність, пожежа, стихійне лихо тощо [2].

Варто зазначити, що на сьогодні в Україні збільшується кількість сімей, які потрапили у складні життєві обставини.

За визначенням, *сім'я, що перебуває у складних життєвих обставинах*, – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Такі сім'ї поділяються на три групи :

- сім'ї, у яких виникли проблеми через *матеріальні труднощі*, а саме: внаслідок безробіття, відсутності житла, необхідності лікування членів родини. Особливо гостро ця проблема постає для багатодітних сімей, одиноких матерів (батьків), у сім'ях, де один з батьків втратив працездатність через хворобу, випускників інтернатних закладів, малозабезпечених родин;

- сім'ї, у яких виникли складнощі через

юридичні проблеми, а саме: через необізнаність щодо своїх прав та обов'язків, брак коштів на відновлення документів (прописки, свідоцтва про народження, оформлення аліментів) тощо;

- сім'ї, в яких виникли *психологічні проблеми*. Наприклад, з приводу труднощів перехідного віку дитини, при повторному шлюбі матері чи батька, у разі гіперконтролю з боку батьків, незадоволення потреби в спілкуванні, насильства з боку одного з членів родини, бездоглядності дитини [1].

З урахуванням вищезначених особливостей функціонування, життєдіяльності, структури сім'ї, аналізу труднощів та криз, що призводять до деформування міжособистісних стосунків в родині нами було виокремлено сім'ї «групи ризику» щодо здійснення насильства та жорстокого поводження з дітьми, які потребують підвищеної уваги з боку правоохоронних органів та соціальних служб (таблиця 1). Профілактична робота починається з виявлення сімей «групи ризику».

Таблиця 1

Сім'ї «групи ризику»

Критерій	Типи сімей
1. Сім'ї за ступенем дисфункційності	- Сім'я, що має ризики - Проблемна сім'я - Кризова сім'я
2. Сім'ї, що неналежно виконують виховну та соціалізуючу функції	- Сім'ї з недостатніми виховним потенціалом та виховними ресурсами - Сім'ї, де батьки нехтують потребами дітей - Сім'ї з аморальним вихованням дітей та загрозами для життя та здоров'я дитини - Сім'ї з антисоціальним вихованням дітей
3. Сім'ї з наявністю залежностей у членів сім'ї	- Сім'ї алкозалежних - Сім'ї наркозалежних або хворих на токсикоманію - Сім'ї ігроманів тощо
4. Сім'ї із наявністю у членів родини хронічних соматичних або психічних захворювань	- Сім'ї, члени яких мають інвалідність - Сім'ї, члени яких мають психічні захворювання або розлади поведінки - Сім'ї, члени яких хворі на інші хронічні захворювання (туберкульоз, цукровий діабет, захворювання щитовидної залози)
5. Сім'ї за віком, складом та повнотою	- Сім'ї дуже молодих та дуже літніх батьків - Неповна сім'я (не має батька або матері) - Сім'ї з прийомними дітьми (прийомні сім'ї) - Сім'ї, що мають дітей-вихованців (дитячі будинки сімейного типу) - Опікунські сім'ї
6. Сім'ї, що мають специфічні проблеми	- Сім'ї, члени яких були раніше засуджені - Сім'ї, члени яких входять до складу релігійних сект та конфесій і під приводом виконання обрядів можуть заподіяти шкоду життю психічному або фізичному здоров'ю членів родини - Сім'ї, члени яких входять до складу радикальних угруповань (неонацисти, радикальні націоналісти, неофіційні фан-клуби) - Сім'ї з різним рівнем матеріальної забезпеченості (високим, низьким та дуже низьким) - Сім'ї мігрантів, біженців

Питання психології

Нами були визначені психологічні особливості кожного типу сімей, а саме:

- розглянуті фактори виникнення та ознаки дисфункціональності сімей. Саме дисфункціональні сім'ї потрапляють у поле зору правоохоронних органів, тому що вони виявляються нездатними задовольняти потреби членів родини в особистісному, духовному зростанні. Таким сім'ям притаманні порушення сімейного функціонування через неможливість або небажання виконувати основні функції. Виникненню порушень може сприяти дуже широке коло факторів: особистісні особливості її членів і взаємин між ними, певні умови життя сім'ї. На думку багатьох дослідників, чим більше таких факторів задіяне, тим вище ступінь дисфункціональності сім'ї. Такі сім'ї потребують психологічного, соціального та правового супроводу для подолання як внутрішньосімейних проблем, так і для налагодження зовнішніх зв'язків із суспільством.

- окремо проаналізовано вплив невиконання родинною виховної та соціалізуючої функцій на формування насильницьких стосунків в сім'ї; особливості виховного потенціалу різних сімей, як комплексу умов та засобів, що визначають педагогічні можливості сім'ї, що поєднує матеріальні та побутові умови, чисельність і структуру сім'ї, розвиненість сімейного колективу та характер взаємостосунків між його членами. Сімейне виховання має низку специфічних рис, які зумовлюють особливий характер його впливу на особистість: тривалість і безперервність; широкий діапазон; глибока емоційність та інтимно-особистісний характер. Крім того, воно має тривалу «післядію»: позитивні та негативні риси особистості, сформовані сім'єю в дошкільному віці, *впливають на дієвість наступних виховних впливів*. Найбільшою сталістю відзначаються ті особистісні якості, які пов'язані з розвитком *емоційної сфери*, та ставлення до інших людей та середовища в цілому. Формуючись в дитинстві на прикладі відносин в сім'ї, такі якості зберігаються протягом довгих років і впливають на міжособистісну взаємодію з іншими людьми в різних сферах життєдіяльності [5]. Гармонійна сім'я сприяє виробленню своєрідного «психологічного

імунітету» до несприятливих впливів середовища.

- виокремлено спільні психологічні характеристики сімей з наявністю залежностей у членів родини. Всі сім'ї з наявністю залежностей у членів родини мають багато спільних характеристик. В таких сім'ях руйнуються не тільки міжособистісні відносини, але і особистісні властивості. Схеми поведінки, що притаманні членам родини, не можуть сприяти зміцненню цілісності особистості дитини і адекватному сприйняттю себе та інших людей. Для дітей з таких сімей ускладнені такі значимі для особистості процеси як прийняття об'єктивної складності навколишнього світу, повноцінна адаптації до мінливих умов, уміння брати на себе відповідальність і робити адекватний вибір. Наявність алкоголізму або іншого виду хімічної залежності у одного з батьків, та співзалежності в іншого, обов'язково формує дисфункціональну сім'ю, в якій страждають діти. Діти батьків, які мають залежності, входять до групи високого ризику розвитку аналогічного захворювання. За даними НДІ наркології, 65-80% синів та 15-20% дочок хворих на алкоголізм батьків після досягнення зрілого віку самі хворіють на алкоголізм або наркоманію.

- визначені передумови розвитку насильницьких відносин у сімей із наявністю у членів родини хронічних соматичних або психічних захворювань. Це сім'ї з особливим статусом, особливості і проблеми якої визначаються не тільки особистісними особливостями всіх її членів і характером взаємин між ними, але, закритістю сім'ї для зовнішнього світу, дефіцитом спілкування, частою відсутністю робіт у матері, але головне - специфічним становищем в сім'ї члена родини, який має захворювання. В такий родині насильство може проявлятися у різних формах як у вигляді економічного (гроші витрачаються не на інваліда, обмеження задоволення базових потреб), так і до фізичного та сексуального насильства.

- розглянуто, що призводить до появи проблем у функціонально-рольовій структурі неповних, прийомних сімей, та сімей дуже молодих та літніх батьків, та також може сприяти формуванню насильницьких стосунків як між подружжям так і з дітьми.

Питання психології

- систематизовано психологічні ознаки сімей, що мають специфічні проблеми: члени яких були раніш засуджені; чи входять до складу релігійних сект, конфесій та радикальних угруповань; сім'ї мігрантів та біженців; сім'ї з різним рівнем матеріальної забезпеченості. Проаналізовано причини та фактори що можуть призвести до насильства у сім'ях такого типу.

Такий підхід до типології сімей групи ризику вчинення насильства та жорсткого поводження з дітьми може сприяти більш детальному розгляду їх психологічних характеристик з урахуванням особливостей горизонтальних та вертикальних сімейних зв'язків, рольової структури, динаміки розвитку, розподілу влади та обов'язків, що, в свою чергу, є підґрунтям підвищення рівню профілактичної роботи по подоланню

застосування насильства у міжособистісних відносинах.

Але слід зауважити, що кожна конкретна сім'я може одночасно бути обтяженою декількома складними життєвими обставинами, що потребувати залучення до профілактичної діяльності більшої кількості суб'єктів. Крім того, сім'ї «групи ризику» в чистому вигляді практично не існують, тому кожна сім'я, може одночасно поєднувати в собі психологічні характеристики та ознаки декількох типів. Тому здійснення профілактичної роботи по попередженню насильства та жорсткого поводження з дітьми потребує комплексного та системного підходу та залучення фахівців різного напрямку від психологів та педагогів до представників силових структур.

Література

1. Аносова А.В., Петушкова Л.А. Методичні рекомендації щодо здійснення соціально педагогічної роботи та соціально-правового захисту дітей, які потрапили в складні життєві обставини. Режим доступу: http://kristti.com.ua/UserFiles/File/cppsr_metod.rekom_live.obstavyny.doc
2. Закон України «Про соціальні послуги»
3. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорсткого поводження з дітьми: тренінгів курс / Авт.-упорядн.: Журавель Т.В., Коробченко Н.М., Нікітіна О.М., Сафронова О.Ф. За заг. ред. О.В. Безпалько, Т.В. Журавель. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – 167 с.
4. Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / Авт.-упорядн.: Головатий В. Г., Калініна А. В., Виноградова О. А. За заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – К.: Основа-Принт, 2007. – 128 с.
5. Федотова Н.Ф. Социально-психологические проблемы формирования личности в семье// Социально-психологические проблемы нравственного воспитания личности. – Л., 1984. – С.40
6. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. / Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. – СПб.: Питер, 2009. – 672 с.